

Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень

УДК 340.

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.16752108>

**Чиста теорія права як парадигма сталого розвитку
(методологічний аспект)**

Брийовська Ірина Богданівна

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри економіко – правових дисциплін,

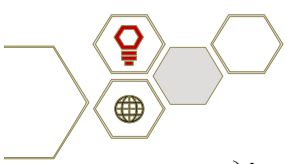
Заклад вищої освіти

«Львівський університет бізнесу і права»,

<https://orcid.org/0009-0001-1807-613X>

Прийнято: 17.07.2025 | Опубліковано: 29.07.2025

***Анотація.** Метою статті є дослідження методологічного потенціалу чистої теорії права як однієї з основних парадигм сучасного праворозуміння у контексті забезпечення сталого розвитку. Розглянуто логічний зв'язок між фундаментальними положеннями, запропонованими Г. Кельзенем у межах чистої теорії права, та сучасною концепцією сталого розвитку, що сформувалась у рамках міжнародного правопорядку після завершення Другої світової війни. Застосовано порівняльно-правовий та логіко-семантичний методи для аналізу нормативно-правових актів Організації Об'єднаних Націй, які стосуються цілей та механізмів досягнення сталого розвитку. Встановлено, що принципи, закладені у Статуті ООН, зокрема повага до міжнародного права, консенсус як основа легітимності норм, а також наступність у прийнятті рішень міжнародних конференцій, кореспондують із основоположними ідеями чистої теорії права. Відчутно акцент на значущості концепції міжнародного правопорядку як передумови мирного співіснування*

народів і держав, що є необхідною умовою реалізації сталого розвитку. У результаті доведено, що чиста теорія права, звільнена від ідеологічного, політичного та соціологічного навантаження, пропонує універсальну методологічну основу для правового осмислення глобальних викликів сучасності, зокрема тих, що пов'язані зі сталим розвитком. Зроблено висновок про доцільність подальшої інтерпретації чистої теорії права у контексті трансформації міжнародного правопорядку в умовах зростаючих екологічних, соціальних та безпекових загроз, що, у свою чергу, відкриває нові можливості для методологічного осмислення права як конструктивного інструменту глобального регулювання у добу постмодерної правосвідомості.

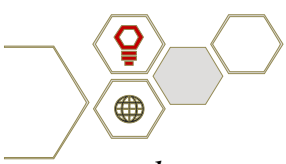
Ключові слова: міжнародне право; міжнародний правопорядок; міжнародна організація; теорія права; декларація; методологія; парадигма.

Pure theory of law as a paradigm of sustainable development (methodological aspect)

Bryiovska Iryna Bogdanivna

Candidate of Law,
Associate Professor of the Department
of Economic and Legal Disciplines,
Institution of Higher Education
"Lviv University of Business and Law",
<https://orcid.org/0009-0001-1807-613X>

Abstract. *The article deals with the methodological aspect of the pure theory of law as a paradigm of sustainable development. The author highlights the logical connection between the pure theory of law proposed by G. Kelsen and his concept of the international legal order after the end of World War II and the UN as an international organization whose main task is to maintain peace. As the analysis of the UN documents on sustainable development has shown, the ideas of consensus around*

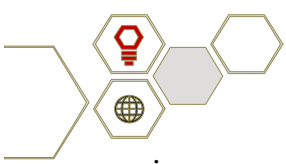

law as a system of norms and respect for international law inherent in the pure theory of law have found their important place in them. The author emphasizes that the authors of the UN documents on sustainable development goals and programs refer to the Charter of this organization, respect for international law and continuity of decisions of international conferences on sustainable development. The author comes to the conclusion that the ideas and basic provisions of the pure theory of law are logically related to the concept of sustainable development in the context of the importance of international law and the international legal order for ensuring peaceful coexistence between peoples and States, which is a prerequisite for sustainable development.

Keywords: *international law; international legal order; international organization; legal theory; declaration; methodology; paradigm.*

Постановка проблеми. Концепція сталого розвитку перетворилася в останні десятиліття на одну з найвпливовіших інтелектуальних тенденцій, котрі визначають спрямованість політики провідних світових держав та всієї міжнародної спільноти у найрізноманітніших сферах людської діяльності. «Сталий розвиток» набув характеру ідеологічної домінанти, а відповідна концепція - метатеорії, здатної поєднати та синтезувати на сучасному рівні напрацювання та розробки як природничих, так і соціогуманітарних дисциплін. В уявленнях про сталий розвиток традиційно важливу роль відіграють вчення про соціальну стабільність, здатну забезпечити поступальний рух суспільства без ексцесів та катастроф, зокрема воєн та революцій. Замислившись над цими речами, ми вирішили звернутися до нормативізму як консервативного напрямку у юриспруденції ХХ ст., спробувавши з'ясувати, як доктрина, котра сповідує непорушність та передбачуваність правової системи, співвідноситься з ідеєю сталого розвитку.

Особливо цікаво зазначити, що перша монографічна версія праці Г. Кельзена, у якій викладено засади чистої теорії права, була опублікована у 1934 р. Того ж року вийшла друком праця іншого видатного вченого та

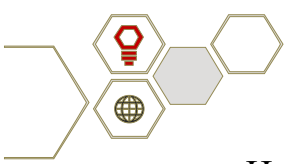
інтелектуала, британського економіста Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, проценту та грошей», у якій сформульовано концепцію стабільного економічного та соціального розвитку, котра мала на меті подолати циклічні кризи ринкової економіки, зберігши непорушними засади економічного та соціального устрою суспільства. Дж. М. Кейнс, до речі, вважається одним з ідеологів створення сучасної світової фінансової системи, зокрема таких її інститутів, як Міжнародний валютний фонд та Світовий банк. А Г. Кельзен вважається одним з авторів сучасної концепції демократії, а також теоретиком повоєнного, після Другої світової війни, міжнародно-правового порядку, зокрема ООН.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чиста теорія права, запропонована Г. Кельзеном, традиційно розглядається у теоретико-правовій науці як оригінальна методологічна парадигма, відтак окремі елементи цієї теорії аналізувалися у працях П.М. Рабіновича [8], М.І. Козюбри [9], М.П. Орзіха [10], В.Д. Бабкіна [11].

Міжнародно-правові проблеми, згодом пов'язані з тематикою сталого розвитку, були предметом наукових зацікавлень В.М. Корецького [12], В.М. Лисика [13], М.І. Мельника [14], В.М. Репецького [15], М.І. Хавронюка [16] та інших вчених.

У нашій статті ми зосередили свою увагу на методологічному аспекті впливу чистої теорії права на концепцію сучасного міжнародного права, Статут ООН, а через зазначене – на ідеологію сталого розвитку, втілену у програмних документах цієї міжнародної організації [5].

Невирішені аспекти проблеми та обґрунтування дослідження. Незважаючи на значну кількість досліджень, що присвячені як концепції сталого розвитку, так і чистій теорії права, методологічна взаємодія між цими двома підходами досі залишається малодослідженою і потребує подальшого аналізу. Особливо актуальною є відсутність комплексного аналізу нормативістського підходу у контексті сучасного міжнародного правопорядку, що формується під впливом ідеології сталого розвитку.

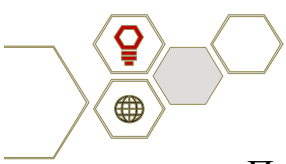

Насамперед недостатньо висвітлено можливості застосування логіко-нормативної структури чистої теорії права до міжнародних актів, які визначають цілі сталого розвитку. Також бракує узагальнення щодо потенціалу нормативізму як підґрунтя для функціонування стабільного й передбачуваного міжнародного правопорядку в умовах глобальних викликів.

Зазначені аспекти є важливими для глибшого розуміння ролі права як універсального регулятора, що має забезпечити баланс між стабільністю норм та потребою адаптації до нових реалій. Саме тому дане дослідження зосереджується на зіставленні ключових положень чистої теорії права з принципами міжнародного правового регулювання у сфері сталого розвитку, що дає змогу запропонувати нові підходи до інтерпретації права як інструменту глобального управління.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою даної статті є простежити ідейний та змістовний зв'язок чистої теорії права Г. Кельзена та сучасної концепції сталого розвитку, зокрема розкрити методологічний аспект впливу уявлень про право, міжнародне право та його природу на сталість соціального розвитку. У межах поставленої мети передбачається досягнення таких дослідницьких цілей:

1. Розкрити методологічні засади чистої теорії права Ганса Кельзена в контексті її впливу на сучасне праворозуміння, зокрема щодо природи міжнародного права.
2. Визначити концептуальні точки дотику між кельзенівським підходом до правової норми та ідеологією сталого розвитку як глобального нормативного проекту.
3. Обґрунтувати можливість інтеграції нормативної логіки чистої теорії права в структуру міжнародно-правового регулювання, спрямованого на забезпечення сталості соціального, економічного та екологічного розвитку.

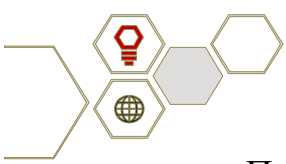

4. Проаналізувати потенціал нормативного підходу до права як чинника формування стабільного міжнародного правопорядку в умовах глобальних трансформацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. У параграфі, названому «Відносність моральної цінності», Г. Кельзен наводить аргументи проти можливості формування єдиного морального порядку, стверджуючи, що «абсолютна цінність загалом і абсолютна моральна цінність зокрема відкидаються з точки зору наукового пізнання» [1, с. 63]. Серед аргументів, котрі пропонує вчений, можна виокремити наступні: доводиться допускати існування абсолютного морального порядку, сумісного з дійсністю іншого морального порядку, що становить суперечність; складно уявити моральний порядок, котрий за всіх обставин однозначно визначає, що є добром чи злом; у різних народів, а навіть частин одного народу моральні системи суттєво різняться [1, с. 63-64]. Отже, Г. Кельзен доходить висновку, що «ствердження, що соціальні норми повинні містити моральний зміст, тобто це і кваліфікується як право, насправді тільки означає, що ці норми повинні містити щось спільне для всіх моральних систем, як систем справедливості» [1, с. 64].

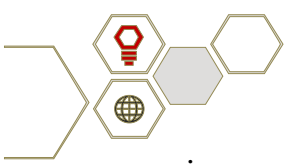
З точки зору Г. Кельзена, право є соціальною нормою, як і норми моралі: «Тоді, у цьому відносному сенсі, будь-яке право моральне; кожен закон встановлює - відносну - моральну цінність. І це означає: питання про взаємовідношення між правом і мораллю - це не питання змісту права, а його форми» [1, с. 65]. Продовжуючи думку, вчений зазначає: «Право встановлює цінність виключно в силу того, що є нормою; воно встановлює *правову цінність*, котра, водночас, є (відносною) моральною цінністю; що просто означає, що право є нормою» [1, с. 65].

У параграфі «Норма і цінність» Г. Кельзен формулює положення, що «норма, яка розглядається як об'єктивно дійсна, функціонує як стандарт оцінки, що застосовується до фактичної поведінки» [1, с. 17].

Проблема власної цінності права, правових цінностей розробляється в аксіології права, формуючи політико-правові доктрини та стандарти сучасних демократичних держав та їх об'єднань, зокрема Європейського Союзу.

Центральною, стрижневою категорією правового вчення Г. Кельзена, котра виражає ідею єдності суспільства та соціального консенсусу, є, безумовно, категорія основної норми – «гранднорми». Г. Кельзен *основну норму* розглядав як підставу дійсності всіх норм позитивного права, всього правопорядку: «Підставою дійсності норми завжди є норма, а не факт. Пошук підстави дійсності норми веде не назад, не до реальності, а до іншої норми, від якої перша норма походить...» [2, с. 111]. У 1959 р. Г. Кельзен опублікував статтю, котра так і називалася «Про основну норму» [3]. На початку вказаної статті вчений просто та лаконічно розкрив привід для її написання: «Мене попросили розповісти вам про так звану «чисту теорію права». Оскільки немає можливості за короткий час розкрити всі аспекти цієї теорії, я пропоную нам обговорити одну проблему, котра найбільш характеризує дану теорію - основну норму» [3, с. 107]. А вихідним пунктом своїх міркувань вчений обрав уявлення про феномен права [1, с. 30]. Вчений формулює наступну дефініцію основної норми: «Норму, дійсність якої не виводиться від вищої норми, ми називаємо «основною» нормою» [2, с. 111], відтак зв'язок певної сукупності норм з однією і тією ж нормою, який визначає їх дійсність, перетворює ці норми на систему норм, правопорядок [2, с. 111]. Характеризуючи основну норму, вчений зазначав: «Основна норма не створена у законній процедурі законодавчим органом. Вона не є - як норма позитивного права - дійсною, оскільки створена у певний спосіб правовим актом, але дійсна, оскільки наперед приймається такою» [2, с. 116]. В окремому параграфі «Загальної теорії права та держави», присвяченому розгляду функцій основної норми, Г. Кельзен заперечував власне привнесення в юридичну науку якоїсь нової парадигми, апелюючи до досвіду, інтуїції та здорового глузду фахових правників: «Формулюючи основну норму, ми не вводимо у науку про право якийсь новий метод. Ми просто робимо явним те, що

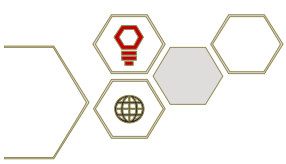
всі юристи, переважно несвідомо, приймають, коли уявляють позитивне право як систему дійсних норм, а не тільки як комплекс фактів...» [2, с. 116].

Г. Кельзен усвідомлював і визнавав, що категорія основної норми - це лише теоретичне узагальнення, що робить підставним розглядати цю категорію у семантичному полі таких соціально-філософських концепцій, як, наприклад, концепція суспільного договору Ж.-Ж. Руссо. Г. Кельзен, будучи послідовним противником концепції суспільного договору, основну норму розглядав як форму суспільного консенсусу, що робить її конгруентною базовим принципам концепції сталого розвитку, адже консенсус більшою мірою відповідає ідеї стабільності, ніж мінлива і волюнтаристська за природою договірна матерія.

У межах нашої невеликої за обсягом розвідки доречно звернути увагу на стиль мислення Г. Кельзена, котрий вплинув на теорію нормативізму. Так, справедливість він характеризує як ірраціональний ідеал, котрий не є предметом пізнання [2, с.13], оскільки «якщо поглянути з точки зору раціонального пізнання, існують тільки інтереси, а відтак конфлікти інтересів» [2, с.13]. Позитивний порядок вчений визначає як єдиний доступний раціональному пізнанню: «Тільки він може бути об'єктом науки; тільки він є об'єктом чистої теорії права, котра є наукою, а не метафізикою права. Вона подає право таким, яким воно є, не захищаючи його найменуванням справедливим чи засуджуючи як несправедливе. Вона шукає реальне та можливе, а не правильне право. У цьому сенсі вона є радикально реалістичною та емпіричною теорією» [2, с.13].

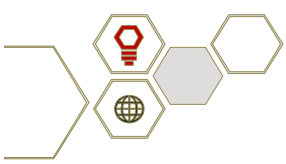
Г. Кельзена зближує з авторами теоретичних концепцій, котрі покладені в основу уявлень про сталий розвиток, негативне ставлення до абстрактних, метафізичних у своїй суті теоретичних побудов, котрими послуговувалися тоталітарні ідеології першої половини ХХ ст.

Г. Кельзен вбачав у притаманному метафізиці дуалізмі між ідеєю та реальністю «оптимістично-консервативний чи песимістично-революційний характер відповідно до того, стверджується узгодження чи суперечність між емпіричною реальністю та трансцендентними ідеями» [2, с.12]. Вчений іронізує, вказуючи, що «звичне твердження, що, у всякому разі, справді існує

природний, абсолютно хороший порядок, однак трансцендентний і тому не пізнаваний, що справді є така річ, як справедливість, однак вона не може бути чітко визначена, є у собі суперечністю. Воно, насправді, є нічим іншим, як евфемізмом, парафразом того болісного факту, що справедливість є ідеалом, недоступним людському пізнанню» [2, с.13]. Намагання формулювати та силою утверджувати ті чи інші політичні цілі з покликанням на ідеали справедливості перетворилися на фразеологію тоталітарних та авторитарних диктатур, ірраціоналізму яких Г. Кельзен прагнув протиставити цілком раціональну, принаймні з його точки зору, чисту теорію права.

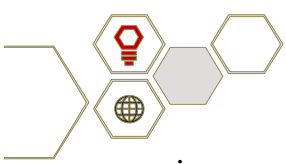
В аспекті порушеної у нашій статті проблеми соціальної стабільності на основі правопорядку варто звернути увагу на окремий параграф монографії Г. Кельзена про чисту теорію права, де йдеться про правопорядок та колективну безпеку ("Legal order and collective security"): «Коли правопорядок визначає умови, за яких, та індивідів, які можуть застосовувати фізичну силу, він захищає індивідів, котрі живуть під цим порядком, від застосування сили іншими індивідами. Коли цей захист досягнув певного мінімуму, ми говоримо про колективну безпеку, тому що безпека гарантована правопорядком як соціальним порядком» [1, с. 37]. Вчений визначає мету колективної безпеки як «мир», котрий він розуміє як «відсутність застосування фізичної сили» [1, с. 37-38]. Однак мир, заснований на праві, Г. Кельзен визначає як «відносний», оскільки він повністю не виключає застосування сили: «Право не є порядком поза силою, як стверджують утопічні анархісти» [1, с. 38]. Вчений дає своєрідне визначення права на основі ставлення до застосування сили: «Право є порядком примусу, і, як примусовий порядок - згідно своєї еволюції - порядок безпеки, тобто миру» [1, с. 38]. Будучи політичним реалістом, Г. Кельзен робить застереження щодо безпідставності отожднення правопорядку як такого та мети встановлення миру: «навіть якщо мир розглядається як абсолютна моральна цінність чи як цінність спільна для всіх позитивних моральних порядків... забезпечення миру, умиротворення правової спільноти не може

розглядатися як вагома моральна цінність, спільна для всіх правопорядків» [1, с. 38].

Якщо ж розглядати чисту теорію права не тільки у контексті інтелектуальної біографії Г. Кельзена, а у площині соціально-філософської еволюції першої половини ХХ ст., то апофеозом цієї теоретичної концепції та остаточним аргументом на користь тези про її парадигматичну сумісність з ідеєю сталого розвитку є обґрунтування вченим доктрини сучасного міжнародного правопорядку та організації, котра цей правопорядок репрезентує, тобто ООН. Простежується низка послідовних логічних переходів: від чистої теорії права - до концепції міжнародного права; від концепції міжнародного права та сформованого на його підставі правопорядку - до організації, що його представляє та запроваджує. Основні думки та ідеї у цьому керунку Г. Кельзен уперше системно виклав у монографії «Мир через право», котра з'явилася друком у США 1944 р.

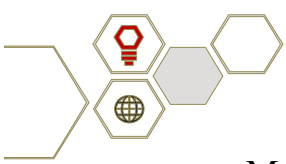
Ідея міжнародної організації, котрій надана влада здійснювати юрисдикцію у вирішенні спорів між державами та, у разі необхідності, застосовувати силу для втілення у життя принципів та норм міжнародного права розроблялася Г. Кельзеном тривалий час, зокрема на матеріалі Ліги Націй. Постійна Ліга для підтримання миру, як пропонував її назвати вчений, як політико-правова форма ідеально «вписується» у концепцію сталого розвитку, адже міжнародний мир, безпека, стабільність, передбачуваність міжнародних відносин, ефективні гарантії дотримання міжнародного правопорядку - все це необхідні умови сталого розвитку. Зрештою, політико-правовим оформленням ідеї сталого розвитку зазвичай слугує та чи інша модель інтеграції держав. У згаданій монографії Г. Кельзена послідовно та відверто розглядаються всі можливі форми: від світової держави до федерації чи конфедерації держав чи заснованого на договорі міжнародного правопорядку зі створенням міжнародної організації для його забезпечення [4, с.9-13]. Ідея сталого розвитку сформувалася не в останню чергу як реакція на досвід двох світових воєн, котрі мали руйнівні наслідки для всіх сфер життя суспільства, відповідне посилення

міститься у Преамбулі Статуту ООН, де мета створення організації передбачає уберегти майбутні покоління від жахів війн, котрі двічі трапилися за життя сучасників та ініціаторів прийняття цього міжнародно-правового акта.

25 вересня 2015 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 70/1 «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 р. Ця резолюція замінила Цілі розвитку тисячоліття, котрі діяли до 2015 р. У Преамбулі цього документа проголошена рішучість «зробити сміливі реформаторські кроки, котрі нагально необхідні для того, щоб вивести світ на траєкторію сталого та життєстійкого розвитку» [5, с. 1]. У вступі до затвердженої резолюцією Декларації виокремлено юридично значимі цілі будувати миролюбне, справедливе і вільне від соціальних бар'єрів суспільство, а також захищати права людини (п.3). У п. 8 автори документа проголошують ідеали світу, «у якому забезпечуються всезагальна повага до прав людини та людського достоїнства, верховенство права, справедливість, рівність і недискримінація» [5], а у п. 9 йдеться про «демократію, блага управління і верховенство права, а також сприятливі умови на національному і міжнародному рівнях» [5].

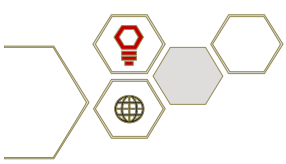
У аспекті проблеми, котрій присвячена наша стаття, слід звернути увагу на п. 10 Декларації, у якому проголошена правонаступність нового Порядку денного, що засновується на «цілях і принципах Статуту ООН, включаючи повну повагу міжнародного права» [5], а також у неї покладені «положення Загальної декларації прав людини, міжнародних договорів з прав людини» [5]. У п. 11 Декларації підтверджено «рішення всіх значних конференцій і зустрічей на вищому рівні ООН, котрі заклали міцну основу для стійкого розвитку і допомогли визначити контури нового Порядку денного» [5]. Не важко спостерегти, що передумовою сталого розвитку автори документа бачать перш за все консенсус довкола поваги до міжнародного права, що співзвучне з категорією основної норми у чистій теорії права. Окремої уваги заслуговує покликання на Статут ООН, зокрема а) його цілі та принципи та б) повну повагу до міжнародного права у контексті цього документа.

Ми вже підкреслювали, що ідеї монографії Г. Кельзена 1944 р. «Мир через право» мали реальний вплив на середовище правознавців, причетних до створення ООН. Більше десятиліття після створення ООН Г. Кельзен все ще вважався основним автором з міжнародно-правової проблематики цієї організації.

Тут необхідно виокремити думку про Статут ООН як центральну ланку міжнародного правопорядку, що виник після Другої світової війни. Розглядаючи в «Основах міжнародного права» порядок та форми вирішення міжнародних спорів, Г. Кельзен наголошує, що «оскільки застосування сили, у принципі, застережене за Організацією, члени зобов'язані залагоджувати їхні конфлікти мирними засобами» [6, с. 370]. Для нормативіста, котрий не уявляв правопорядку, не забезпеченого силою примусу, повноваження ООН схвалювати застосування сили для відновлення та захисту міжнародного права було вагомим свідченням справжнього юридичного значення Статуту ООН.

Висновки. Видатний теоретик-правознавець, а також юрист-міжнародник і конституціоналіст Г. Кельзен сформулював чисту теорію права, котра стала підставою та поштовхом для розвитку нормативізму як напрямку у юриспруденції середини ХХ ст. Розробивши на засадах та принципах чистої теорії права цілісну теоретико-правову доктрину, котра охоплювала всі основні розділи теоретико-правової науки, вчений запропонував власну концепцію міжнародного права та організації, призначеної його інституціоналізувати. Ця концепція мала практичний вплив на формування світового міжнародного правопорядку після Другої світової війни. Організація, названа ООН, своїм авторитетом та впливом утверджує концепцію сталого розвитку. Як з'ясовано у нашій статті, ідеї чистої теорії права, як суміжної з консервативним контекстом політичного спектру, не випадково пов'язані зі створенням та діяльністю ООН, зокрема в частині згодом розвиненої ідеології сталого розвитку. Подальшими напрямками дослідження порушеної у пропонованій статті проблеми можуть бути встановлення логічних та історичних зв'язків інших теоретико-правових доктрин із сучасними концепціями глобалізації, а також конкретизація

парадигматичних властивостей категорій теоретичної юриспруденції у вирішенні проблем сталого розвитку.

Список використаних джерел

1. Kelsen H. *Pure Theory of Law*. The Lawbook Exchange, Ltd, Clark, New Jersey, 2005.
2. Kelsen H. *General Theory of Law and State*. Transaction Publishers, New Brunswick.
3. Kelsen H. *What is Justice?* // *California Law Review*. – Vol. 47, No. 1 (Mar., 1959). – P. 107–110.
4. Kelsen H. *Peace Through Law*. The Lawbook Exchange Ltd, Union, New Jersey, 2000. – 155 p.
5. *Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015 / 70.1 / Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.un.org>
6. Kelsen H. *Principles of International Law*. Rinehart & Company Inc., New York, 1959. – 461 p.
7. Kelsen H. *Society and Nature. A Sociological Inquiry*. The University of Chicago Press, Illinois, 1943.
8. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Львів : Кальварія, 2002. – 312 с.
9. Козюбра М. І. Теорія держави і права : підручник / за ред. М. І. Козюбри. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.
10. Орзіх М. П. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / М. П. Орзіх. – О.: Юрид. літ., 2001. – 320 с.
11. Бабкін В. Д. Теоретико-правові засади формування правової держави в Україні : монографія / В. Д. Бабкін. – Харків : Право, 2003. – 287 с.
12. Корецький В. М. Вибрані праці з міжнародного права / В. М. Корецький. – К. : Наук. думка, 1989. – 382 с.

13. Лисик В. М. Міжнародне право: підручник / В. М. Лисик. – Харків : Право, 2006. – 512 с.
14. Мельник М. І. Право міжнародних організацій: навч. посіб. / М. І. Мельник. – К. : Атіка, 2008. – 256 с.
15. Репецький В. М. Міжнародне публічне право: навч. посіб. / В. М. Репецький. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 240 с.
16. Хавронюк М. І. Основи міжнародного публічного права / М. І. Хавронюк. – К. : Паливода А. В., 2012. – 236 с.